

AZ UTOLSÓ NÁDOR ÉS KORA.

Források: Zehn Jahre in Ungarn. Erlebnisse und Beobachtungen eines Weltbürgers. Bd. I—II. Leipzig, 1845. — Österreich im Jahre 1840. Von einem österreichischen Staatsmann. Leipzig, 1844. — Ungarische Wirren u. Zerwürfnisse. Leipzig, 1842. — Terra incognita. Notizen über Ungarn. Herausgeg. v. J. Orosz. Leipzig, 1835. — Titus: Magyarország 1846-ban. Lipcse, 1846. — Tabletten autrichiennes contenant des faits, des anecdotes, des observations sur les moeurs, les usages des Autrichiens et la chronique secrète des cours d'Allemagne par un témoin oculaire. Bruxelles, 1830. — Zeitstimmen aus und über Österreich. Leipzig, 1846. — Stephan Victor, Erzherzog von Österreich. Sein Leben, Wirken und sein Tod. Wiesbaden, 1868. — Ungarische Zustände, Leipzig, 1847. stb.

I.

A márcziusi emlékek verőfényében egy elvonuló sötét viharfelhő árnyéka takarja Magyarország utolsó nádora tragikus alakját, kit a forradalom szélrohama legelőszőr sodort el, hogy életében megvonja tőle a történet igazságszolgáltatását, miután megtörni engedte a legnehezebb helyzetben, melybe a poliitkai kényszerűség gyarló embert állított valaha. Nincs a történetnek szereplő egyénisége, kinek sorsa megilletőbb volna, s nincs, kit a pietas koszorúja igazabban illetne meg, mint a nagy nemzeti válságnak e mindenkitől félreértett alakját.

Magyarnak született, a magyar vér és temperamentum minden erényével és hibájával, de egyszersemind azzal a kényszerűséggel is, mely alá a családi tekintetek állították, melyekben született. És e két széthúzó erő egy perczig sem szűnt meg a befolyás felett versenyezni, melyet életére végzettszerűen gyakoroltak. Már kora ifjúságában Miklós czár leányának, Olga nagyhercegnőnek szánva, ez összeköttetést azok a politikai tekintetek hiúsították meg, melyek rá, mint Magyarország leendő nádorára, épen a magyar nemzet visszatetszése szempontjából voltak irányadók.

A nemzeti előítéletek e legyezetése később is egész politikai gondolattá kidomborodva jelenik meg István főherceg egész nyilvános szereplésében. Az öreg József nádor még erősen ragaszkodott nem egy tekintetben a merev spanyol etikethez. István nádor szakított ezzel a hagyománnyal, társaságát, udvarát egy magyar nábob minden szeszélyes túlzásaival rendezte be.

Hetenkint egyszer adott estélyeket, de ezek csupa kártyázó és pipázó összejövetelek voltak a magyar nemesség akkori élete módjára. Főudvarmestere fáradtságosan összekeresett vadász- és huszárpárokat szedett össze, kik nemcsak nagyságra, de arczra is annyira hasonlók voltak, hogy a legmulatságosabb tévedésekre adtak alkalmat. És bár a nemeslelkű nádor jelentékeny összegeket fordított jótékony czélokra s a pesti árvíz alkalmával mindaddig letiltotta asztaláról a csemegét s árát a szűkölködők rendelkezésére bocsátotta, míg csak az inség nem enyhült, de azért hintói ragyogtak az aranytól és selyemtől, lovai a legszebbek voltak s cselédsége pompás livréekben díszelgett.

Elég naiv volt azt hinni, hogy ha dotatiójának 300,000 forintra való fölemeléséhez köti a nádori méltóság elfoglalását, a kifejtett fejedelmi pompa fénye elég lesz elkápráztatni egy érzéki phantasiájú nemzetet, s a kopott kabátos Catok-

nak menten leesik az álla. A Budán tartott 230 terítékes első kormányzói diszebeden meglepetve látták a szétosztogatott menükön följegyzett 98 fogást. Majd jött egy fényes bál, melynél a szeretetreméltó házigazda figyelme arra is kiterjedt, hogy saját öltözőjét rendeztette be a hölgyek garderoberójának, a hol szolgálatkész komornák voltak kéznél egy-egy félrecsúszott hajfonat vagy makacs fodor kiigazítására, nemcsak, de a legfinomabb odeur-ök, friss virágsokrok, új báli czipók, keztyúk, selyem harisnyák álltak rendelkezésre. Mindezekre H. . . . 'gróf, mint egy valóságos «petit maitre» viselt gondot. Nyolczszáz szál gyertya ömlesztett nappali fényt a táncsteremre. Hogy a vendégeknek megkíméljék a fáradságot, maga az udvari tiszt számította össze a gyertyákat s adta tudtára az eredményt a vendégseregnek.

A főherczegnek volt érzéke a nyilvánosság bizonyos előnyei iránt, bár egy alkalommal, mikor a «Pesti Híradó» elég indiscret volt nyilvánosságra hozni a főherczeg egy séta-kocsizását, mely alkalommal négyes phaetonját maga hajtotta, a főherczeg megizentette a lapszerkesztőnek, hogy jövőre, ha magánügyeivel akar foglalkozni, sziveskedjék előbb hozzáküldeni a — *correcturát*.

Hanem e tündériesen világított ragyogó termekben mennyi árnyék! A forradalom előtti társadalom mély bomlását nem leplezhették el a zajos ünnepek. A főrangú *haute-volée* bántó idegenkedéssel fordult el a köznemességtől, s egy Zichy gróf egy alkalommal egy hölgyre ujjával mutatva jegyezte meg gúnyos hangon: «Ez itt K. fiumei kormányzóné asszony!» A szegény egészen elhagyatva ült ott a *haute-volée* dámái közepett, egyetlenegy sem érdemesítette szóra, sőt B. grófnő, mikor K. asszony megszólította, lorgnette-ján keresztül merev fixirozással nézett rá, s azután szó nélkül sarkán fordult s otthagya.

Ezekhez hasonló epizódok épen nem voltak alkalmasak a mindinkább mélyülő ellentétek kiegyenlítésére. Pedig a nádor teljes jóindulattal buzgólkodott a meglazult társasélet föllevenítésén. Élczes, szellemes modora sokszor az etikett szigorát is feláldozta egy-egy népszerű aperçu-nek. Ő volt, a ki az aranygyapjas rend ismeretes devise-ét — «*Pretium non vile laborum*» — ekként variálta: «*Pretium non vieler laborum*». És éppen nem vette rossz néven, mikor az országban tett ismerkedő körútján, mely 14 nap alatt az országnak 1.200,000 forintjába és 504 ünneplő beszédbe került, Jászberényben egy «Éljen István!» feliratú nagy lepedővel fogadták, melynek takarója alól, mikor félrehúzták, egy óriási — sült ökör került elő. Valaminthogy csak jóízű mosolyt csalt ajkaira az is, mikor Sárospatakon egy éltesebb főúr, a tiszteletére adott ebéden mondott toasztjában azt a reményét fejezte ki, hogy most már meg fog a főherczeg házasodni is, «mert a legényember — úgymond — mindig csak félemler».

Elkövetkezett az 1847-iki országgyűlés megnyitása. Azé az országgyűlésé, a melyre Kossuthot Pestmegye küldte követül. Heves agitatók előzték meg az októberi választásokat, de talán senkit sem ragadott annyira a pártszenvedély, a fanatismus, talán senki sem mondott a fanatismus fellobbanásában a márczius előtti idők izgalmait markánsabbul bélyegző szavakat, mint a mai közéletnek is egyik legkedveltebb és legnépszerűbb alakja: az akkor fiatal P... báró. «Csak négy emlékezetes napot ismerek — ekkép haranguirozta a pestmegyei választókat — a világ teremtése óta. Az első, a melyen a Chaos világossággá vált; a második, a melyen Krisztus megszületett; a harmadik, a melyen a francia forradalommal a szabadság napja felsütött; a negyedik a holnapi nap lesz, a mikor el fog dőlni, hogy Kossuth követ lesz-e, vagy nem?»

Kossuth követ lett. De már a deczemberi felirati vita meghozta a márczius első fecskéit. Zajos, izgatott jelenetek

próbálták ki a főrendi tábla elnöki tisztségében még gyakorlatlan nádort. Egy alkalommal két szónok egyszerre emelkedett fel, egyik az ellenzéki, a másik a kormánypárti padokból, s egyszerre követelték a szót. A zavarba jött elnök tétovázva jegyezte meg, hogy igazán nem tudja, melyiknek adja a szót. «P...nak! P...nak!» — harsogott fel egyszerre a jurátusi karzatról, mert P... volt az ellenzék szónoka. A rendreutasításra több jurátus visszaszólt: «Hiszen ha a nádor nem tudja, melyiknek adja a szót, mi kell, hogy döntsünk».

A leczke, melyet a nádor ekkor tartott a zavargó ifjúsághoz, érdemes arra, hogy szó szerint közöljük: «Magaviseletük — szolt a nádor — annál kárhoztatandóbb, mert a karzatra való bejárat csak azért engedtetett meg önöknek, hogy tanuljanak, hogy egykor helyöket a gyűlésben, mint hazájok törvényhozói, méltóan foglalhassák el. Ha felcserelnők a szerepeket s a most kritizáló hallgatósággal a főrendek helyeit foglaltatnók el, ezeket pedig a hallgatóság helyett a karzatokra küldenők, az előbbinek bizony kevesebb kára lenne ebből, mint a hazának. A mostani tábla a karzatok dicséretével vagy ócsárlásával szemben egyként közönyös».

A nádort e jelenet annyira felizgatta, hogy beteg lett belé. A gyúanyag fel volt már halmozva, még csak a szikra kellett, hogy jöjjön.

II.

Az átalakulás nagy folyamatát, mely a régi Magyarországot elhullott fiai vérenek ifjító fürdőjéből phönixként emelte ki, hibás volna egyedül márczius 15-ike emberei művének tulajdonítani. Hiszen Ferencz császár uralkodásának utolsó éveiben voltak már politikusok, kik a nagy krizist, mely elé Ausztriát századok bűnei sodorták, kikerülhetlennek ismerték fel. A történelem csodás organismusa olyan,

hogy abban a mult a jövő tükrében látja képét, s a ki csak az események rohamos egymásutánját követi, sokszor egészen egyebet lát, mint a ki nyomról nyomra visszamenőleg fejti-bontja föl annak összecsomózott szálait.

A szatmári béke után esekélyesedett közélet, a passarovitzi békekötés következtében a töröktől kiürített roppant nemesi latifundiumok bevonása a korona rendelkezése alá, s ezeknek politikai célokból való adományozása rendkívüli eszközt szolgáltatott a bécsi udvar kezébe a nemzet ellenálló ereje megtörésére. A XVIII. század második évtizedéig a dynastiával és a kormánnyal szemben megalkudatlan büszke mágnások most mint a raj zümmögtek körül a mézes géretek czukorporával körülhintett trónt, melynek egy szép császárnő kegyes mosolyai s érzékeny könyei növelték varázsát.

Bebizonyult a tacitusi íge: «Quanto quis illustrior tanto magis falsi ac festinantes». Hugenották váltak egy éj alatt újra katolikusokká s merültek el a bécsi absolutismus csábító világába. Száz évvel később párját láttuk ennek az önző politikának Franciaországban, hol a hajdani köztársasági nemzeti javak vásárlói az ellenzékre tértek, a midőn a restauráció által fenyegetve látták magukat háborítatlan birtokukban.

A hatalom nem látta a veszélyt, mely a mesterséges dissolutió eme folyamatában a nemzet középosztályát a demokratikus eszmék táborába hajtotta. Nem az eszmék meggyőző igazsága volt az, mely az avitikus intézmények popiliusi körében megesontosodott régi Magyarországot, ezt az országot, melynek területe $\frac{5}{8}$ -adrésze még mindig nemesi allodium volt, a szabadelvűség szászlója alá terelte, bár az 1833-iki országgyűlés már nem nélkülözte itt-ott a szokatlanul radikális hangot sem, s többek közt Péchy, pestmegyei követ az egyházi javak secularisatiójának kérdését is föl-

vetette. De a centralismus veszélye ellen nem volt más menedéke a nemzetnek, mint alkotmányossága sülyedő hajójából kidobni a fölösleges gátló terheket, s őszintén kezet nyujtván a haladó korszellemnek, megkönnyült vitorlakkal evezni tovább.

Amaz idők egyike volt ez, melyekben Thiers szerint: «tous parlaient du bien publique, et peu le voulaient». Mint egykor a Fabiusok, kik egyedül viselték a harczot a vejjeliek ellen, 80 Zichy vitte a szót a felső táblán s nyomta le számbeli súlyával a törvényhozás mérlegét. Napoleon bukása után tizennégy éven át az alkotmányos Magyarország oly módon kormányoztatott, mely az adott szó és ígéret szentségének teljes kigúnyolását jelentette.

A politikai kormányrendszer minden bűnének a közerkölcsök tervszerű elsatnyítása tette le alapját már az iskolákban. A tanuló jóérzete tanulmányai egész folyama alatt a legszigorúbb felügyelet tárgya; professorai megannyi spiczlik, kik pedansúl jegyzik könyveikbe természetének, hajlamainak, szokásainak, legkisebbke nyilvánulását, hogy jelentést tehessenek arról Bécsben vagy a tartományi központban. Figyelemmel kísérik olvasmányait, kikérdezik, mit tart különösen Catoról és Brutusról, s évenként legalább hatszor kényszerítik meggyónni. De nincs az a hivatali bureau sem, a melynek személyzete közt legalább két spion ne lappangana, kik közvetlenül leveleznek a bécsi rendőrfőnökkel, sőt magával a császárral is. Denunciánsok árasztják el a korcsmákat, fogadókat, ott leselkednek a császári könyvtárban, könyvárus-boltokban, tudakozódva, ki milyen könyvet használ. A postán föladott leveleket a legkisebb gyanúra fölbontják, sőt attól sem pirulnak, hogy a levél hátán a feltört pecsét *mellé* üssék föl az új pecsétet.

Tizezer császári spion — *Nadler* — örködött a polgárságnak nemcsak élet- és vagyonbiztonsága, de erényei fölött

is s teljesítette a besugói szolgálatot. Voltak közöttük kiskereskedők, iparosok, cselédek és prostituáltak, s mindezeket messze szétágazó szövetség titkos hálózatába fűzte össze a reakció ármányos keze. Egy szó sem hangzott el Bécsben a nélkül, hogy mint egy óriási hallócsövön át, vissza ne verődött volna a császári kabinet rejtek-falairól. Így tudták meg többek közt, hogy R—y herceg S—r udvari tanácsos leányával szerelmi viszonyt kezdett, s daczára annak, hogy az egész viszony a lehető legplatonikusabb maradt s nem terjedt túl néhány ablakon át váltott pillantáson, a császár ezt elég oknak tartotta arra, hogy maga elé rendelje a bűnös herceget. «Herceg! — szólította meg szigorú hangon — jó lesz megtudnia, hogy tanácsosaim leányai nem arra valók, hogy kalandjai céltablájául szolgáljanak; van Bécsben elég más, a kihez fordulhat. S a szegény hercegnek 15,000 frtjába került ez a tréfa.

Bezzeg nem vették ilyen komolyan ezt az operett-ízű moralitást, a mikor a politikai czélok kivánták azzal a megalkuvást. A bécsi congressus napjai — vagy inkább éjszakái — a bacchanáliák legmagasabb iskolájának voltak szakadatlan sorozatai, úgy, hogy utóljára már az orosz czárt is elfogta a tobzódás undora s szökni igyekezett a társaságból. De Metternich ügyesen tudta még egy csavarintásnyival feljebb hangolni az élvezetek húrjait s hogy lekösse a fiatal és érzéki czárt, mint egy byzanci hopmester, újabb és újabb izgalmak elővárásolásában feszítette meg fantáziáját. A gourmandság és szakácsrafinnoment utolsó fokát képező híres ebédeket és fényes bálokat, versenyeket egyszerre úgynevezett «petite soirée»-ek váltották föl, melyeknél a királynő szerepét egy rendkívüli szépségű hercegnő játszotta. Daczára családjá ellenzésének, mely nem akarta őt Metternich kívánatára odadobni a diplomacia ez erkölcstelen játékának, a hercegnő mégis incognitó elhagyta Bécsset s követte őt

Sándor czár is. De a szép Ledának még korántsem ért véget szerepe; ezer kaczer cselszövénnyel kellett a mámor örületébe mindjobban belecsalogatnia üldöző és hódítani vágyó Jupiterét, hogy aztán Metternich a szerelmes czárt általa Troppauba és Laibachba édesgethesse. Vannak, a kik tudni vélik, hogy Metternich az orosz udvartól nagyobb fizetést húzott, mint magától Ausztriától, s hogy erről Ferencz császár is tudott.

Minden frázis daczára, a mit a magyar nemzet loyaltásáról oly készséggel szoktak hangoztatni, tény az, hogy a magyar nemzet, épen politikai elégedetlensége okáért, csak gyengén támogatta Ausztriának a francia köztársaság elleni háborúit.

Ehhez járultak még a hadsereg egyéb organikus bajai. A kenyér olyan, hogy alig lehet lenyelni. De milyen is lehetne, mikor valahányszor az osztrákok lisztkészletet adtak el, ezt a lakosok csak sertéseik és majorságaik számára vették meg. Láttak a többek közt oly lisztet, melybe porrá tört kréta volt vegyítve.

Még czifrábbak a dolgok a hadsereg ruhaszállításánál. A háborúk hyénái ott, hol még a győzelemnek is köny- és vértenger az ára, egyedül maguk nevetnek a markukba. Csalásaikat oly szemérmetlenül üzik, hogy az osztrák katona, ha egy ruhát három hétig visel, bélése foszlányokban csüng alá, mint a pókháló s a szöveten keresztül lehet látni. A bakancs alig tart tizenöt napig. Pedig egy évben csak egyszer kapnak teljes fölszerelést.

Nem csoda, ha a legsensatiósabb feltevések keringenek a közvéleményben ez állapotok okai felől; vannak, kik az egészet tervszerűleg kigondolt összeesküvés kifolyásának tekintik Ausztria állami bukására, mely összeesküvés fő-főeszköze az, a ki a birodalom cancellári székén ül, Thugut, az illuminaták felforgató sectájának híve. Mások az vélik

tudni, hogy egy századok óta elnyomott népfaj, melynek polgári egyenjogúságát a francia forradalom első ízben iktatta törvénybe, a zsidók azok, kik hálából a francia demokratia iránt, titkos szövetségben tömörülnek a köztársaság körül, Európától Ázsiáig terjedő politikai levelezést folytatnak s közvetítenek héber írásjelekkel, s nemcsak kémszolgálatot teljesítenek a francziák előnyére, de mint az ellenfél szállítói is árúloi lesznek saját államuk hadseregeinek. Legalább így magyarázzák azt a gyakori esetet, hogy épen a francziák támadásait megelőző napokon hiányzik annyszor a császáriaknál és szövetségeseiknél a hús és kenyér. A zsidó Kaukázus is ilyen bűnös manipuláció gyanuja alatt állt s csak nehezen moshatta ki magát alóla.

Minderről Ferencz császár tudott a legkevesebbet. Hozzá ez időben nehéz volt a bejuthatás, sőt a kinek születése, vagy állása erre jogot adott is, gondoskodtak róla szigorú utasítással még az audiencia előtt, hogy politikai kérdést ne merjen érinteni. A közvélemény a fiatal császárnét okolta befolyásának ily irányú felhasználásával s általában az ügyek rossz vezetésével s oly erős gyökeret vert e vélemény a népben, hogy szívét egészen elfordította uralkodónéjától s a császárné nem egy ízben volt kitéve a közönség részéről célzatos boszantásoknak.

Ferencz halálával a politikai rendszer egész öröke leltár mellett szállt át utódára. Hatvanezer köztisztviselői marionette rángató madzagát tartotta kezei közt a bécsi központi hatalom. A császár nevezte ki a ministereket, az elnököket, kormányzókat, ülnököket, igazgatókat, tábornokokat, ezredeket, érsekeket, püspököket, kanonokokat, egyetemi és gymnasiumi professorokat — s mindezt azzal az elmaradhatlan klauzulával, hogy: *«tekintve személyünk iránti hű ragaszkodását»*. A közszabadságnak sohasem volt esküdtebb ellensége Metternich kancellárnál, pedig nőies külsője, széles

homloka, szabályos orra, kék szemei, mindig mosolygó ajaka nem tettek kellemetlen hatást. De e megnyerő külső leple alatt egy politikai démon ádáz karmai emelkedtek Magyarország szabadságának megfojtására.

Végre az adminisztratori rendszer beleverte az utolsó éket a magyar alkotmányosság védbástyáiba, a melyek a spanyol és Stuart-ármányok törekvéseinek legtovább állottak ellent. A nemzet közvéleménye tiltakozott a hivatalos mandarinenthum ama legujabb teremtményei ellen, kik 5—6000 forintos fizetésekkel azt a missiót vállalták el, hogy Magyarországot a conservatív majoritás táborába hajtsák. De hiába, a *reformerhetnémkedés* szele most már felülről kezdett fujni, a felvilágosult absolutismus lett a divatos jelszó s megtörtént, hogy egy bizonyos megyei administrator eljászotta hajduival brumaire 18-dikát a tanácsteremben az ellenzék férfjaival szemben.

Apponyiban megtalálta a kormány azt az embert, a kinek elvei voltak, s ennyiben ő veszélyesebb volt minden elődénél, Pálffy Fidélt s Majláthot sem véve ki. A leopoldstadti színház kulisszái világából kipattant kancellárban egy új Bonapartét láttak, a ki egy tetterős aerát fog kezdeményezni. Nincs fonákabb helyzet egy doktrinér államférfiuénál, a ki igen jól akarja szerepét játszani s nincs rosszabb kormány annál, a mely semmi megoldani valót nem akar hátrahagyni utódjára. Az egész hivatali kar, ujságok, kormányzéki tanácsosok, adminisztrátorok, főispánok, váltótörvényszéki assessorok, só-beszédők, titkárok, konzipisták és gyakornokok ujjongtak az örömtől, hogy a kormányt a tettek mezején látták.

De vajjon mit jelentettek ezek a tettek? Vajjon a Lukák, Benék, Ürményiek, Uraiak, az adminisztratori kar egész korteshada alkalmas volt-e a közvélemény szemében növelni annak a kormánynak a nimbusát, mely Urait kegyeivel hal-

mozta el s a híres Forintost titkos audientiákban részesítette? Suttogtak holmi programokról, melyek közt ott volt az osztrák államadósságoknak a legközelebbi országgyűlésen leendő átvállalása s a büntető törvénykönyvbe bizonyos betoldás fölvétele, mely a kormányellenes beszédeket szigorú büntetéssel sújtaná. Megteremtették ünnepélyesen a gyűldét, de az a párt, mely ilyen alapokon szorult együvé, nagyon hasonló consistentiájú volt az európai egyensúlyhoz, melyről Swift azt mondta volt, hogy «ha egy veréb a fedelére ül, az egész ház összeomlik.»

Egyike a legerősebb conservativ mágnásoknak, Metternich sógora, Zichy Bódog is szükségesnek látta rámutatni a rendszer túlzásaira, mely csakis a szláv ajkú megyékben talált hivekre. No meg a főpapságban, mely pénzt, fáradságot szívesen áldozott, hogy a kormányt támogassa. Legjelentékenyebb tehetsége kétségkívül Lonovics csanádi püspök, a magyar episcopatus V. Sixtusa, kinek arcza, temperamentuma Lutherre emlékeztetnek. A mint szónokol, vonásait valami benső tűz emészti; apostoli megalázkodása és egyházfejeldelmi büszkesége sajátságos allürben olvadt össze, mely emlékeztetett szent Bernátra, annak lángesze nélkül. Senki sem értett hozzá jobban, mint ő, hogy a katolikus dogmákat bizonyos költői theologia mezébe öltöztesse; a támadás minden sophismájára a czáfolat tiz sophismáját tudta készen tartani.

Széchenyi összetűzése Deákkal, az előbbinek megszerzte a kormány rokonszenvét, mely őt kormányzéki tanácsossá s egy ujonnan alapítandó közmunkaügyi büro fejevé szemelte ki. Az ő rendszertelen és szeszélyes agya találta ki a közjogi kapocs legczinikusabb és lakonikusabb formuláját, mely azzal kezdődött és végződött, hogy «Ausztriával össze vagyunk házasodva». Igaztalan volna e hasonlat mögött nem látni Széchenyi sarcastikus egyéniségét; de lehet-e kétkedni

a felett, hogy a kiegyezési aera összes közjogi tudása sem sokat változtatott e genialis epigramm életből merített igazságán? Csak az ő Cassandra-lelke sejtette már akkor, hogy a magyar nemzet feladott önállósága egyedül az anyagi függetlenség terén vívható vissza sikerrel.

A pest-szolnoki vasút megnyitása meghozta régi álmai megvalósulását. A nagy magyar csupa öröm volt e napon. Az ünnepélyes megnyitás alkalmával Batthyányi septemviren, Széchenyi kamarai elnökön, Keglevich kincstárnokon, István főherczegen, gr. Károlyi Lajos főispánon s Vay báró kormánybiztoson kívül — a kiról az a calembour járta, hogy nélküle nem lehet Magyarországot kormányozni (t. i. vaj nélküül) — ott volt Rothschild is, erősen dörzsölve állát s árfolyam-differenciákon töprengve. A főherczeg, mikor meglátta, előzékenyen beültette a waggonba: «Jöjjön ön, Rothschild báró, hogy ha a levegőbe röpülünk, ön is velünk röpüljön.» Talán azt hitte a derék főherczeg, a mennyországba sem lehet már államkölcson nélküül eljutni.

Mindez akadályozta egyelőre az ellenzéki hangulat erős kitöréseit. Az 1846/7-diki nagy inség különben is erősen demoralizálta az alsóbb néposztályokat; öt forintért bocsátottak áruba gyermekeket, sőt adták ingyen ajándékba is. István főherczeg azonban erősen csalódott, mikor számított a kormánybarát conservativ és liberális elemek támogatására. Battyányi Lajos Vasmegye közgyűlésén hangosan követelte, hogy húzzák ki nevét azon deputatióból, mely István főherczegnek Budán leendő fogadására küldetett ki. «Senki elé sem járulok hódolni — nyilatkoztatta ki a büszke főur — tehát István főherczeg elé sem!» Ha tudta volna, hogy jönni fog egy pillanat, a mikor vigyázatlan szavai végzetes súlylyal billentik alá élete mérlegét...

III.

A viszonyok erőszakos alakulásainak a nádor ellent nem állhatván, kénytelen volt maga állni élére a mozgalomnak, hogy legalább azt a törvényes mederbe szorítsa s szabályozza. Már a rendek márczius 4-iki felirati javaslatának keresztülforcirozásával a főrendi táblánál, a nádor, mint elnök, szabálytalanságot követett el, a mennyiben, hogy elfogadtassa a nemzet jogos aspiratióit tolmácsoló felirati javaslatot a csökönnyös főrendekkel, a tanácskozás menetét szokatlanul befolyásolta s a tábla határozatát elhamarkodott enunciatióval praeoccupálta. Igaz, hogy e lépés politikai mentességül szolgál, hogy ép az ülés megnyitása előtt tudta meg, hogy a felirat el nem fogadása esetén az országgyűlési ifjúságnak feltett szándéka volt véres conflictust provokálni a conservativ mágnásokkal s ennek meggátlására a nádor minden eszközt jogosnak vélt megragadni.

A conservativ párt azon része, melynek a felirat ellen alapos kifogásai lettek volna, elfogadta a fait accomplit és hallgatott. A felirat átnyújtására Bécsbe küldött deputáció élére maga a nádor állt. Az elindulást megelőző nap estéjén érkezett meg Bécsből C. gróf, fontos udvari depessel a nádor részére, melyet nadrága alá, csizmájába rejtett. A gróf nem volt fukar a legközelebbi bécsi napok eseményei ecsetelésében, komor szavakkal jellemezte a bécsi udvar fejvesztett kapkodását s a rendszerváltozást sürgető áramlat fenyegető felülkerekedését.

Ilyen kilátások közt indult útnak a nádor, hogy a magyar deputátiót az uralkodó elé vezesse. «Ki tudja, visszatérek-e még? — rebegette szomorú sejtelmek közt — talán agyon is ütnek.» Helyzetét világosan látta abban a tragikus alternatívában, hogy vagy az udvar bizalmát játszta el örökre

még abban az esetben is, ha mindent megkap, a mit a nemzet nevében kívánt, vagy pedig semmit sem ér el, és akkor Magyarországra sohasem térhet többé vissza. «Tudom jól — jegyezte meg ösztönszerű előérettől megkapatva — hogy ha magyar ministerium nélkül térek vissza, az országgyűlési ifjúság királylányá kiált ki. Már pedig, ha megszünök is nádor lenni, még sem szünök meg főherczeg lenni. Ha ez történnék, egy fél óra alatt túl leszek a határon és Magyarország soha sem lát többé viszont.»

Bécs e nevezetes napokban sajtáságos hazafias paroxismus képét mutatta. Kokárda viritott minden keblen; öregek, ifjak, gyerekek, asszonyok nemzeti díszben pompáztak. A történelemben egyetlen példa volt, hogy a merev magyarság s németiség kibékülése symbolikus kifejezést nyert s a magyar országgyűlési ifjúság a magyar színek mellett a bécsi kokárdát — fehér szalagot — is viselte. A bécsi opera márcz. 16-iki előadásán «Don Juan» nemzeti fejdíszben, viharos éljenzés között lépett a színre s a midőn valaki a színházban jelenlevő F... magyar mágnást «gróf» czímen szólította, az megfordult s így felelt: «Nincs gróf — F... polgár».

Mikor a nádor Bécsbe érkezett, a vámnál nem finánczokat talált, hanem fölfegyverkezett tanulókat, kik hangos éljennel fogadták. A Metternich-villa előtt a berlini múzsafiak pipázva táboroztak. A város csukott kapuja feltárult a főherczegi lakáj: «István főherczeg!» kiáltására, s a «Stephanplatz»-on a nép kifogva a nádor kocsijából a lovakat, lelkes óvációk közt maga vont a hintót a Burgba. Jellemző a bécsi köznép gondolkozásmódjára, hogy mikor a nádor a Burgból elhajatott, a Batthyányi-lépcső előtt összesereglett nép közül egy polgár megkérdezte vele volt társát, ki az az uraság, a ki most távozott? «Na, kennst Du den nit? Des is ja der König von Ungarn» — volt a felelet.

Ismeretes, hogy a mi akkor még csak a bécsi köznép ajkán élő legenda volt, kevés idővel utóbb annyiban a valóságához is közel jutott, a mennyiben Jellasich bán előnyomulása első hírére Kossuth, hogy a fenyegető véres conflictust kikerülje, tényleg felajánlotta István főherczegnek a magyar koronát, mint egyetlen eszközt arra, hogy az országnak minden dynastikus érdekeken felül álló integritása megóvassék és előre be sem látható kalamitásoknak elejét vegyék. A történetírás tartozik István nádor emlékének azzal az igazsággal, hogy ő a maga részéről határozottan visszautasította az ajánlatot. «Inkább fogom — ezek voltak saját szavai — ha a szükség úgy hozza magával, vándorolva koldulni kenyeremet királyomért, mintsem, hogy tőle koronát lopjak».

A főherczeg loyaltása ma már minden kétségen felül áll. De szerencsétlenségre, a jelenetnek nem voltak közvetlen tanúi, s ez elég volt arra, hogy a nádor, egy végzetes félreértés következeként, majdnem egy álló évtizedig egye a száműzetés keserű kenyerét.

*

Visszatérünk a bécsi udvarral folytatott alkudozások menetére. A magyar nemzet kívánalmi csak részben mentek teljesezésbe. Hogy a kiegyezés utolsó akadályait elhárítsa, a nádor Pozsonyba utazott a magyar országgyűlést engedékenységre hangolendő. Már-már sikerült is concessiókat nyernie az udvar számára, a mikor egy közbejött esemény feleslegessé tette minden fáradozását s egész más irányba terelte az eseményeket. Ez eddig kevésbé szellőztetett epizód részletei a következők.

Mialatt a nádor Pozsonyban a rendek állhatatosságát igyekezett megtörni, ugyanazon idő alatt Bécsben Z. udvari tanácsos dolgozott a magyar országgyűlés kívánalmi válto-

zatlan elfogadása érdekében. Mindkét törekvést siker koronázta. Így történt, hogy ugyanazon pillanatban, melyben a nádor a Pozsonyban kivívott concessiókkal Bécsbe érkezve, a Burgban berendezett lakosztályába e szavakkal lépett: «Victoria! kedvező föltételeket hozok», már ott találta Z. udvari tanácsost, ki közbe vágott: «Késő, császári fönség. már időközben mindent megadtak s erről értesitettem Batthyány ministert is».

A nádor nem mutatta megütődését, de teljes oka volt rossz néven venni e beavatkozást, mely egyként gyöngítette helyzetét fölfelé és lefelé. Teljesen compromittált szinben tünhetett fel a magyar országgyűléssel szemben, mely előtt a kiegyezés lehetőségének egyetlen föltételül az engedékenység szükségét hangoztatta s ime most kitünt, hogy a mit neki meg nem adtak, azt kivívnia sikerült egy sokkal jelentéktelenebb tényezőnek. A mi Z. udvari tanácsost illeti, neki szüksége volt a rehabilitációra, mert a közvélemény őt vádolta a külön magyar pénzügy-, hadügy- és külügy-ministeriumnak a királyi rescriptumban tartalmazott megtagadása odiumával s midőn az általános megadóztatásra vonatkozó rezolútiót nyilvánosan megégette, őt magát is mindenütt kereste, hogy boszúját töltsé rajta. Ez ügyes köpenyfordítással sikerült a hangulatot annyira kedvezőre hangolni maga iránt, hogy az április 10-iki kerületi ülésen maga Batthyány és Deák indítványozták a kiegyezés létrehozása körüli érdemei ünnepélyes jegyzőkönyvbe igtatását.

Különben meg kell jegyezni az igazság kedvéért, hogy a nádor haragja sem volt tartós a márczius 30-iki események ez ügyes politikai acteur-e iránt. Schaumburgi exiliumban pár évvel később több ízben fogadta, sőt állandó levelezésben maradt vele s időről-időre érdekes értesüléseket köszönhetett neki a magyarországi és bécsi viszonyokról.

Daczára a pozsonyi országgyűlés teljes nyugalommal kecsesgető bezárásának s a viszonyok látszólagos kedvezőbbre fordultának, István nádor egy pillanatig sem hitt e fordulat tartósságában. El volt készülve hivatala elhagyására s már régtől fogva tartogatta iróasztala fiókjában azt a manifestumot, melyet a nemzethez azon pillanathban volt intézendő, a mikor rég tervezett visszalépése megvalósítására a pillanatot elérkezettnek látja. Pesten, Budán valóban a hangulat sehol sem lőn nyugodtabb, s az általános idegességet fokozták a nagy számra felszaporodott politikai és néplapok commentálásai, a milyen nem kevesebb, mint tizenhárom adta a hangot, köztük tiz német-zsidó, mint Klein, a «Der Ungar» szerkesztője, Chownitz és Wysler, az «Edle», «Opposition» és «Patriot» szerkesztői.

A francia forradalom mintájára Nyáry pestmegyei alispán és Rottenbiller polgármester elnöke alatt megalakult jóléti bizottmány közegei az angol konstablerek fehér pálczájával örködtek a rend felett, de csak gyér és mérsékelt sikerrel. Jellemző az izgatott nyugtalanság magasra hágott hullámozására, hogy a júliusban megnyílt országgyűlésen a házszabályokhoz, miután tizennégy szónok hozzászólott már, még 34 iratta fel magát s egész akadémikus viták fejlettek ki a felett, hogy vajjon az angol vagy francia alkotmány-szervezet érdemel-e elsőséget?

Mindez állapotokért a nádort okolták az irányadó körök. Windischgrätz herczeg, egyike a nádor legnyíltabb ellenségeinek, határozottan szemébe mondta, hogy «az egész felfordulásnak és anarchiának az ő magatartása az oka». E gyanúsításokkal szemben teljesen rehabilitálva tűnik fel a főherczegnek úgy lojalitása, mint politikai eszélye abban az emlékiratban, melyet a márcziusi napok emlékezetes idejében Bécsbe küldött. Kimondja ebben, hogy a Batthyány-ministerium elismerése igaz, hogy Magyarország separatistikus politikáját ápolja,

de egyszersmind egyedüli mód a dynastia fentartására, föltéve, hogy a ministerek jóakaratot tanusítanak.

A pártzenvedély nem igazságos bíró; épen ezt az emlékiratot zsákmányolta ki, hogy a gyűlöletesség bélyegét süsse legutóljára is a lelépő nádor egyéniségére s compromittáltta tegye a forradalom emberei előtt. Miután a már Keszthelyig előrenyomult Jellasich bán elé menve, attól hiába próbált személyes találkozást eszközölni ki a differentiák békés elintézése czéljából, s bár becsületszavát adta, hogy a bánnak nem lesz bántódása, ha a Tihany előtt veszteglő gózhajóra jő, Jellasich válasza az volt, hogy kísérete nem engedi őt, mert fél, hogy *a gózhajó gépje erősebb talál lenni, mint a főherczeg becsületszava*; miután ötször tett kérdést Bécsben, hogy mit tegyen s hogy áll az udvar Jellasich-ossal, a nélkül, hogy felvilágosítást kapott volna, sőt utolsó kérdésére, melyet Székesfehérvárról intézett, azt a választ nyerte, hogy ideje lesz elhagynia Székesfehérvárt; mindezek után a nádor csakugyan elhagyta Székesfehérvárt s Bécsbe érkezve, beadta lemondását. Szeptember 24-ike volt.

Október 10-én Madarász az országgyűlés nyílt ülésén indítványt tett, hogy miután a főherczeg a sereget hűtlenül elhagyta, javait és uradalmait a nemzet számára foglalják le. Kossuth felszólalására ez indítványt elnapolták, de a nádor állam- és értékpapirokban álló vagyonának, úgy összes gazdag, több mint 30,000 frtot képviselő asztali ezüstkészletének megmentését egyedül főudvarmesteri hivatala titkára, Szuborics lélekjelenlétének köszönhette, kinek sikerült a honvédelmi bizottmány által már lefoglalt ezüstneműeknek kiszolgáltatását különböző ürügyek alatt egész Windischgrätz herczeg Budára érkezéseig halogatni s ekkép azokat tényleg megmenteni.

Ellenben a nádor iratai átvizsgálására kiküldött bizottság, melynek tagjai Záborszky Imre, Halász Boldizsár, Mérey

Miklós stb. voltak, megtalálta a fönnebb említett emlékiratnak a nádor által irt eredeti fogalmazványát, mely a politikai helyzet általános feltárása s a magyar ministerium elfogadásának őszinte ajánlása mellett azokkal az eshetőségekkel is foglalkozott, melyek a mozgalomnak *katonai erővel való elnyomását czélozták volna* az esetre, ha a békés tárgyalások eredményre nem vezetnek.

Mint a váratlanul lecsapó bomba, akként hatott e fölfedezés a fölizgult kedélyekre. Egy sötét komplott számai látszottak bomladozni a mitsem sejtő közvélemény előtt, mely Magyarország végmegsemmisítését tervezte a szinfalak mögött. Szemere Bertalan az emlékirat egyes kikapott részeit önkényesen és tendentiosusan kommentálta egy borsodi proclamatiójában; a «Közlöny» lenyomatta az emlékiratot decz. 26-iki számában, a nyugtalan képzelődés újabb és újabb részletekkel színezte ki a mendemonda anyagát. Beszéltek oly tervről, melynek czélja Magyarországnak kilencz oldalról való megtámadása lett volna, s melyet készen kidolgozva találtak meg a nádor iratai közt. Az egészre az adott okot hogy a nádor könyvtárában (és nem iratai között) ott volt Magyarországnak Lipski-féle kilencz ábrából álló térképe is

Mi volt mind ebben igaz és mit jelentett a nádor emlékiratában kétségkívül előforduló ama passus, mely Magyarország haddal való megtámadásának eshetőségeire terjedt ki, elmondta maga a nádor azon följegyzésekben, melyek saját szóbeli közleményei alapján egy ismeretlen tollából 1869-ben láttak napvilágot.

Egy ez időben tartott bécsi conferentián, melyen R. gróf és H. gróf ministerek is részt vettek, Magyarország pacificálása felől tanácskoztak. H. gróf abban a nézetben volt, hogy a rend fegyveres erővel is helyreállítható, daczára az olasz zavaroknak és a financiális helyzetnek. De ha ez a mód mégsem válna be, tud egy mást, mely csalhatatlan s

abból áll, hogy a nemzetiségeket egymásra uszítsák és pedig a horvátokat, tótokat, szerbeket és oláhokat a magyarok ellen, úgy, hogy ha mindkét fél kimerül, mindkettőnek uraivá lehessenek. A nádor ez indítvány felett megbotránkozva szólalt fel: «Gróf úr! komolyan mondja ezt, vagy tréfából? Mert ha komolyan, akkor nem járulhatok hozzá, mert ez az út nemcsak fölötte veszélyes, hanem erkölcstelen is, úgy, hogy a mennyiben ő Felsége erre határozná el magát, még e conferentián kérni fogom elbocsáttatásomat a szolgálatból».

A politikai macchiavellismusnak H. gróf által ajánlott utálatos fegyvere, legalább kifejezetten, nem talált a conferentián méltánylásra. Mindamellett több jel mutatott arra, — a mint hogy az események később igazolták is ez aggodalmat — hogy az udvari párt nem fog visszariadni ez eszköz alkalmazásától; ezért nem kerülhette ki a nádor, hogy emlékiratában kiterjeszkedjék arra.

Egyébiránt István főherczeg nyilvános szerepe e pillanattól fogva volt eljátszva a camarilla előtt. Kapott utasításait ez időtől fogva az udvari párt mindig keresztezni tudta — így a bánal való találkozásnál. Mikor a nádor ez utóbbinak egy főhadnagy által megküldte a békés közvetítésre felhatalmazó legmagasabb leirat másolatát, a bán azt átfutva szemeivel, e szókkal adta vissza: «A másolat helyes, csak hogy nem teljes. Itt ebben az iratban van a leirat vége is». Ezzel kihúzta kabátja zsebéből a leirat másodpéldányát, mely annyival többet tartalmazott a nádornak adott utasításnál, hogy a személyes közeledés meghiusulta esetén azt a parancsot is tartalmazta, hogy a nádor hagyja el Székesfehérvárt, menjen Budára s az országgyűlést oszlassa fel. Mindebből világosan kitűnik, hogy Jellasich a nádorhoz intézett leiratok mindenikét megkapta az udvari párt által, ellenben a nádornak a Jellasich-hoz intézett utasítások és paran-

csok egyikét sem küldték meg. Ez valóban érthető intés volt, hogy István főherczeg lemondásával többé ne késlekedjék.

Morvaországba, Ewanowitzba vonult nővéréhez, Erzsébethez. Estei Ferdinánd főherczeg nejéhez. De itt sem maradt soká. Mikor az októberi események az udvart Bécs elhagyására kényszerítették, hogy Olmützbe tegye át székhelyét, mint egy előretolt sakkfigura, a főherczeg is kénytelen volt tovább mozdulni a kényelmetlen közelségből. «Verschonnet meine Schwester», hagyta hátra az egy szál ruhában menekülő V. Ferdinánd, irónnal vetve papírra schönbrunni kastélyában, elmebeteg hugára, a hátramaradt Mária Annára czélozva. Ugyanakkor pedig Olmützből utasította István főherczeget, hogy Ewanowitzot a legrövidebb idő alatt elhagyva, anyai örökére, Schaumburgba vonuljon a Nassau herczegségben.

A főherczeg még azon este elutazott.

IV.

Távol a polgárharcz iszonyai alatt nyögő hazától, távol a közszereplés izgalmaitól, de csendes magányban, áldásos munkásság közt, húsz év nyugalma vetette még derűs alkonyfényét Magyarország utolsó nádora aláhajló életére. Feledve volt itt, a kis német herczegség e horáci csendes zugolyában minden bántalma a világnak, feledve a sivár politika önző üzelmei s a méltatlanul ütött sebek. Építkezési szenvedélyének, tudományos szórakozásainak élt itt a főherczeg, alig véve tudomást a világról, s idylli egyszerű örömeketelve a jótékonyosság gyakorlásában, a népnevelés gyámolításában.

Lassankint a «jucunda ducere obliviam vitae» engesztelő bölcselmének fátyolát borította a főherczeg a mult annyi keserőségeire. Kiterjedt levelezést folytatott, de szántsándékkal került mindazon témákat, melyek a forradalmi esemé-

nyekre birtak vonatkozással. Ez okból hagyta válaszolatlanul többek közt Szemere volt miniszternek 1859. júliusában hozzá intézett terjedelmes levelét, melyben Szemere rámutatott a magyarországi állapotok fenyegető alakulására, s a kitörni készülő forradalom elkerülése érdekében arra kéri a főherceget, vesse magát közbe hogy a császárt concessiókra hangolja Magyarországgal szemben. «Egy nemzet — írta Szemere — vagy szabadságáról vagy nemzetiségéről mondhat csak le, a kettőről egyszerre sohasem.»

Más körülmények közt is szigorúan ragaszkodott a főherceg ahhoz az állásponthoz, hogy minden beavatkozástól távol tartja magát, melylyel magatartását bármely irányban engageálva mutathatná a szabadságharczczal szemben. Így 1854-ben magát *K. grófnőt is visszautasította azzal a kérelmével, hogy a hessen-homburgi örgrófnál járjon közbe egy honfitársa, egy volt honvédőrnagy érdekében, kit Homburgban letartóztatva, az osztrák kormány felhívására kiadni szándékoztak.* «Ha védencze a legderekkabb ember volna is — így hangozott a főherceg titkárának e folyamodványra adott válasza — a mi mellett pedig sem az előzmények, sem a letartóztatás nem látszanak szólni — a főherceg úr annál kevésbbé tehetne kivételt S. javára ily ügyekben zsinórmértékül vett be nem avatkozási elvétől, mivel ez elvhez való ragaszkodása teljesen megfelel meggyőződésének.»

Hasonló okokból került a főherceg, a közeli Emsben fürdőző magyar arisztokratia számos tagjával való összejöveteli alkalmával, minden oly fordulatot, mely a társalgást a magyar politikai viszonyok s különösen az 1848/49-iki események kényes témájára vezetné.

Akadtak kétes jellemű hirlapírók is, a sajtó bizonyos bankrott existenciái, a kik tollaikat a főherceg rehabilitálása ügyének ajánlották fel a bécsi udvarral szemben. Ezek közé

tartozott R., a forradalom idejében egy pozsonyi német lap szerkesztője is, s egyszersmind egy becsmérő pasquillus szerzője abban az időben, mely egyaránt irányult a bécsi udvar és a nádor személye ellen. Mindezeket határozottan visszautasította a főherceg, ki nem akart a dolgok objectiv szemlélete köréből kilépni. R...-en pedig elkövette azt a tréfát is, hogy jelenlétében vette elő könyvtárából annak brosrjét s olvasta egyes passusait a szerző fejére.

A mi a főhercegnek családjához való viszonyát illeti, oly pont ez, melyet kiváló érdekessége daczára sem lehet ez időköz szerint még bizonyos tartózkodás nélkül tárgyalni. Tagadhatatlan, hogy a forradalom lezajlását követő hosszú tíz évig az el nem oszlatott félreértés egész súlyával nehezült a főhercegre s több mint hideggé tette a Habsburg-ház többi tagjainak viszonyát a száműzöthöz. Oly meggyökerezett volt ez az elfogultság a főherceg iránt, hogy még az osztrák hadseregnek a nassauai udvarnál vagy a nassauai gyógyfürdőkön sűrűen meg-megforduló magasrangú tisztjei sem tudták, vagy merték magukat alóla kivonni s egészen mellőzték az őt, mint a császári ház tagját megillető tiszteletadást. Maga Metternich herceg, a Schaumburghoz közel fekvő Johannisberg ura is, teljesen ignorálta a főherceget s csak akkor látogatta meg Mentoneban, mikor már — kiterítve feküdt a ravatalon.

Nem törhette meg a kislelkeknek ezt a fázó visszahúzódását sem Prokesch altábornagy ostentatív tisztelgése a főhercegnél, sem Albrecht főhercegnek, e lágyszívű katonának saját maga által kezdeményezett érzékeny találkozása a főherceggel Emsben, az osztrák tisztikar szemeláttára. Mindenki attól félt, hogy a főhercegnek való hódolását rossz néven vehetnék Bécsben az udvarnál.

Sokkal szívélyesebb fogadtatásra talált a főherceg a külföldi udvarok részéről. A nassauai tisztikar sohasem mu-

lasztotta el felsőbb meghagyásból minden újév és névnapon deputatio által üdvözölni a főherceget. Hónapokat töltött a főherceg az oldenburgi és szász-weimari udvaroknál is; a belga királyi családnál 1862-ben tett első látogatása pedig oly jó benyomást költött, hogy viszonya a királyhoz csakhamar a legbizalmasabbá alakult, úgy, hogy ez indíttatva érezte magát a főhercegnek a bizalmas «te» megszólítást ajánlani fel, a mit a főherceg a maga részéről tiszteletteljesen visszautasított, de kérte a királyt, hogy tekintse őt családjá tagjának s tegezze továbbra is; egyszersmind tekintsen el vele szemben minden nyüzgő ceremóniasságtól. A királyt annyira elbájolta a főherceg szeretetreméltósága, hogy felkiáltott: «Ime, végre egy herceg, a ki nem feszélyez!»

A tiszta testvéri vonzalom köteleke füzte a főherceget a brabanti hercegnőhöz, a mai belga királynéhoz is. Európa e legkitünőbb lovaglónőjével nem egyszer vett részt a hadgyakorlatokon, melyek alkalmával a merész lovarnő a legszédületesebb lovassági rohamokat is utánacsinálta katonáinak az oszlop szárnyán; manoeuvre után pedig beszédbe ereszkedett a tánczoló katonákkal, majd élükön vonult be Brüsszel utcáira s a boulevardon a szakaszokat elléptette maga előtt, mielőtt bucsút vett volna tőlük.

De a főherceg testvéri szeretetének legfényesebb példáját abban mutatta, hogy 1863-ban József főhercegnek összes magyarországi uradalmait oly csekély évi aversionalis összegért engedte át, hogy a népszerű magyár főherceg el sem akarta fogadni és csak bátyja határozott, de tapintatos rábeszélésének engedve, állt rá a túlságosan előnyös alkura.

V.

Közeledett a pillanat, melyben a főherceg minden tekintetben correct magatartása megtörendő volt az utolsó jeget is, hogy lehetővé tegye a teljes kibékülést közte és a politikai kényszerűség által tőle oly soká elválasztva volt családtagjai közt.

Az első hírt az udvar engesztelékeny hangulatáról rokona, az oldenburgi herceg egy magánlevele adta tudtúl a főhercegnek, melyben értesítve őt nagybátyjával, János főherceggel való találkozásáról, utóbbinak egy levelét is csatolta a magáéhoz. Elmondta ebben a levélben János főherceg, hogy a helyzetet kedvezőnek találná arra, hogy a főherceg visszatérését Ausztriába keresztülvigye. Erre azonban szükséges volna, hogy előbb a főherceg maga irjon hozzá levelet, melyben óhajtását, hogy vissza szeretne térni, kifejezze.

István főherceg, bármily örvendetesen lepte is meg nagybátyja levele, nem titkolhatta azt a véleményét, hogy visszatérésére a kezdeménynek az udvartól kell kiindulnia. Egyszermind rejtett szemrehányással tette hozzá: «Ha ő Felső Weimarba hivatott volna (t. i. az orosz czárral való találkozás alkalmával), repülve siettem volna oda és semmi egyébbre nem lett volna szükség Ausztriába való visszatérhetésem eszközlése céljából».

1858. június 15-én János főherceg személyesen tett látogatást Schaumburghban s meghozta a hazátlan főhercegnek a béke olajját. Biztosította mindenekelőtt István főherceget, hogy visszatérése az udvarhoz bizalmas megbeszélés tárgyát képezte úgy az uralkodó, mint Grünne gróf részéről, s nemcsak semmi ellenvetés nem történt, de az uralkodó a legjobban van hangolva a főherceg iránt s kijelentette, hogy a mikor akar, akkor térhet vissza. Utána néztek a cancellaria

írományai közt, de semmi olyas iratot nem találtak, mely azt bizonyította volna, hogy a főherceg Ausztria elhagyására kényszerítve lett volna. Nagyon természetes, hogy ez esetben formális visszahívásról sem lehet szó. Az uralkodó azt is hozzátette, hogy ha a főherceg neki irt volna és kifejezte volna azt az óhajtását, hogy neki bemutassák, a mit trónra lépte óta nem tett, óhajtásának semmi sem állott volna útjában.

János főherceg, mint látjuk, nem egészen jól volt informálva. Tényleg létezett oly irat, mely a volt nádort Ausztria elhagyására parancsolta, habár nem is a levéltárban. Egészen correct volt ennél fogva István főherceg felfogása, hogy a kezdeménynek, mely őt visszahívja, az udvartól kell kiindulnia. «Ha nem — tette hozzá — akkor Schaumburgban maradok s csak azért térek vissza, hogy családom budai sirboltját népesítsen».

Annyival indokoltabb volt ez az álláspont, mert nem lehetett tagadni, hogy a főherceg hirtelen távozása s huzamos távolléte a mozgalmas idők után, mindenütt, de főképp Németországon, azt a benyomást keltette, hogy Ausztriából tényleg száműzetett s száműzetésének indokai incorrect szereplésében keresendőek. Ezzel szemben neki rehabilitációra volt szüksége. Belátta ezt a jóakaratu közbenjáró szerepét vivő János főherceg is, miután a szükséges felvilágosításokat meg kapta s azzal a meggyőződéssel távozott Schaumburgból, hogy a főhercegnek teljes elégtételt kell szolgáltatni.

Hanem ez nem ment olyan könnyen. Az udvarnál, bármily fontos dynastikus érdekek ismerték is, a családi meghasonlást bizonyos politikai tendenciák által kizsákmányoltatni nem engedni, azért mégis tartottak a főherceg demonstratív egyéniségétől. Annyival indokoltabbnak találták pedig ezen aggályokat, mert éppen az időben történt, hogy bizonyos külföldi uralkodó család hercege nem tartotta mélt-

tóságán alólinak oly dolgokról csevegni a bécsi udvarnál, a melyek rendkívül kellemetlenül érintették a még mindig ideges magas köröket. Ilyen volt többek közt, hogy a főherczeg Oldenburgban nyilvánosan *huszár-uniformisban mutatta volna magát*. Ez az értesülés különben már csak azért is aligha lehetett helyes, mert a volt nádor ugy Németországban, mint a brüsszeli udvarnál rendesen ezredtulajdonosi egyenruháját viselte és nagyon ritkán tábornokit.

Egy szóval ezek voltak az okok, melyek miatt a főherczeg visszatérése az udvar részéről egyelőre a következő formulázást nyerte: 1. Valamely nevezetesebb családi esemény bevárása, mely a visszatérésre hivatalosan is ürügyül szolgálhasson, p. o. a császárné küszöbön álló lebetegedése, s az annak következtében várható örvendetes esemény. 2. Rövid és megszakított látogatások ismétlése Bécsben, melyek idővel mind huzamosabbakká válhatnak s végre állandó megtelepedésre vezethetnek. 3. *Magyarországra a főherczegnek semmi szín alatt sem szabad visszatérnie*, nehogy ott időzése tüntetésekre szolgáltatson okot.

Világos, hogy e feltételek nem mindenben állottak összhangban a főherczeg önérzetével. Mert ha fölvtették Bécsben, hogy a nádor nem küldetve, hanem önként távozott Ausztriából. akkor mi szükség volt a visszatérése valószínű indokait leplező kötött marsrutára? És ha a visszatérés csakugyan a teljes kibékülést akarta ország-világ előtt documentálni, akkor miért eltiltani a Magyarországra való menetelt, mikor ép ez lett volna legalkalmasabb eszköz arra, hogy a főherczeg személyét politikai célból kiaknázni akárk minden reménységét eloszlassa?

Egyébiránt a mi az első kérdést illeti, a főherczeg nem habozott maga az eredeti documentum felmutatásával bizonyítani, hogy távozása kényszerűség kifolyása volt. Ez a documentum V. Ferdinánd sajátkezű levele volt, 1848. októ-

beréből Kremsből keltezve, mely ekkép kezdődött: «Itt az ideje, hogy a Kedveltséged által velem közölt óhajt betöltse» stb. (Megjegyzendő, hogy a nádor Ausztria elhagyását maga *ajánlotta fel szükség esetére*, nem ugyan az uralkodónak, hanem egy *harmadik személynek*, ki azt, úgy látszik, oly formában közölte a császárral, mint a nádotól nyert megbízást. Erre czéloz a kézirat illető passusa.)

Az eredeti okirat felmutatása az utolsó tromf volt, melyet István főherczeg kijátszani vélt. Most már János főherczeg is teljes meggyőződését fejezte ki, hogy ily körülmények közt az iniciatívát föltétlenül Bécsben kell megragadni. Ez értelemben írt is utoljára még egyszer Bécsbe, csatolva az ügyet megvilágító okmányokat is.

De a felelet még sem volt az, a mit mindkét főherczeg joggal várhatott volna. Az uralkodó válasza, első főhadsegédétől aláírva, lényegében az volt, hogy «habár a főherczeg helyzete nem épen ugyanaz, a mi a többi főherczegeké, mindamellett, ha látogatásra Bécsbe jönne, nem tenne ránézve sem kivételt a többiekkel szemben követni szokott eljárás alól, a mely szerint *ezek az engedélyt a császártól kérik*. Ő Felsege ezt neki is megadná, s akkor a főherczeg hosszabb-rövidebb időt hazájában tölthetne».

E legmagasabb válasz érdekes és ügyes fordulatot adott az egész családi kérdésnek. Kivetköztette azt politikai jellegeből, a mennyiben figyelmen kívül hagyta a főherczeg önkéntes vagy kényszerű távozásának körülményét s egyszerű czeremonia-pörré reducalta jelentőségét. Nem azért nem hajlandó az udvar megragadni a főherczeg visszahívására az iniciatívát, mintha István főherczegtől bárminemű excuse-t várna, *hanem*, mert a családi fegyelem szabályai kivétel nélkül előírják, hogy a főherczegek tartózkodási helyük minden változtatását az uralkodó beleegyezése kikérésétől kell, hogy függővé tegyék.

E kettévágása a gordiusi csomónak ki is elégítette János főherceget, kinek routineja és helyes érzéke megsugta, hogy az udvar érzékenységet tovább már nem lehet próbára tenni. De István főherceg nem talált a válaszban elégséges alapot saját rehabilitációjára s ezért hosszas fontolgtatás után is csak abban állapodott meg, hogy nagybátyja értesítse Ő Felségét arról, hogy az eddigi lépésekről híven értesítette őt, közölte vele a legmagasabb kézirat másolatát; ő (István főherceg) pedig tudomásul véve mindezt, fentartja magának a további lépéseket.

Ekkép a közeledés kezdeményezésének kérdését elejtve a maga részéről is, a nádor legalább szabad kezet tartott fenn magának a további teendőkre. Senkinek sem jutott eszébe e sajátságos kanapé-pör folyamán, hogy *egy Bécsből* jövő világos, félreérthetlen parancs rögtön kettészelné a kérdés minden complicatióját. A főherceg habozása senkinek sem tűnhetik fel. Mellőztetése magas osztrák katonai notabilitások részéről, a hideg tartózkodás, melyben bizonyos udvari körökkel szemben részesült, joggal bizalmatlanságra hangolhatták s fölmerülni engedhették lelkében a kérdést, vajjon ki van-e zárva még I. Ferencz József egyenes, lovasias lelkülete mellett is, hogy esetleg tartózkodó vagy épen fagyos fogadtatásra találjon, a mi aztán Schaumburgban is compromittálhatná s ferde helyzetbe hozná önmagával.

Ily elhatározó lépésre csak a legmesszebb menő óvatosság szem előtt tartása mellett szánhatta el magát, azért mindenekelőtt Grüne gróf főhadsegédhez írt, bejelentvén, hogy a küszöbön álló örvendetes családi eseményt akarja alkalmul felhasználni arra, hogy Ő Felségétől engedélyt kérjen szerencsekívánatai személyes tolmácsolására, azután pedig kérdést tesz arra nézve, hogy vajjon remélheti-e, hogy személyes bemutatása a császárnak *«örömet fog szerezni?»* *«Bocsánat — teszi hozzá — ha e kifejezés talán igen kocz-*

káztatott, de legbensőbb érzelmeim szerint, *egyedül ez jellemző.*

Gróf Grünne válasza nem soká váratott magára. Kilenccz napra a főherczeg levelének kelte után már Schaumburghban volt. Csak e néhány szót tartalmazta: «Ő Felségétől fel vagyok hatalmazva közölni császári fenségeddel, hogy Ő Felsege fenségedet *tárt karokkal* fogja fogadni, s a *legbarátságosabb fogadásban részesíti*». A főherczeg által levelében bizonyos katonai körök részéről történt mellőztetésére vonatkozólag kifejezett aggályok tekintetében megjegyzi a gróf, hogy az a hosszas önkéntes távolléte felől elterjedt téves felfogásra vezethető vissza, egyébként megnyugtatta a főherczeget, hogy szigorúan lépnének fel minden oly magatartás ellen, mely ellenkezne a főherczeg rangja és állása iránt tartozó köteles tisztelettel.

Ennél többre nem volt szükség. A főherczeg haladék-talanul elküldte Ő Felségéhez intézett beadványát, üres helyet hagyva a dátumban a trónörökös születése napja beigtatására, melyen a dátum ki legyen töltendő. 1858. augusztus 7-én pedig megpecsételte a békeszövetséget Ő Felsege egy sajátkezű meghívása, melyben «benső örömét» fejezi ki a főherczeg óhajtasának teljesítése felett s biztosítja arról, hogy *tárt karokkal* lesz fogadva.

Augusztus 9-én István nádor tíz évi távollét után újra láthatta hazáját.

*

Csak azt a vágyát nem érthette el soha, hogy ismét államszolgálatba lépjen. 1859-ben megtette erre a kísérletet öcsese, József főherczeg közvetítésével, kinek egy iratot küldött, melyben szolgálatait felajánlja, azzal a megbízással, hogy azt Ő Felsege kezeihez juttassa.

József főherczeg az iratot *feltöretlenül küldte vissza*. De okát elhallgatta, csak azt ígérve, hogy majd alkalmilag szóval fogja közölni. Az ok az volt, hogy Ő Felsége már régebben egy izben azt a nyilatkozatot tette János és József főherczegek előtt, hogy a volt nádort *nem fogja többé alkalmazni*. Oly felszólítással tette ezt, hogy nyilatkozatát a főherczegnek is tudomására hozzák. A két főherczeg, könnyen érthető gyöngédségből, *soha sem felelt meg ennek a megbízatásnak*.

Várnai Sándor.

IRODALOM.

Über den associativen Verlauf der Vorstellungen. —
E. W. Scripture. Philosophische Studien v. W. Wundt. 7 kötet,
1 füzet 50—147 l.

Bár az associáció törvényei felett folytatott vita több mint kétezer éves, a képzetek tényleges lepergésének ismerete még ma is fogyatékos. Aristoteles óta a képzettáristás törvényeit, tervszerűtlenül gyűjtött tapasztalatok alapján állították fel. Ez a megbízhatatlan módszer az oka, hogy még egy Hamilton és Stuart Mill sem igen jutottak előbbre Aristotelesnél. Pontos vizsgálatok és a tények gondos megfigyelése hiányzanak, hypothesiseknek szabad játéka van, s így a haladás első feltétele a vizsgálati módszerek javítása. Szerző erre az alapra helyezkedik jelen munkájában, s a régibb megfigyelőknek a képzetlepergésre vonatkozó munkálatait tudományosan átkutatva, kísérleti úton igyekszik az associáció törvényeire és alakjaira több világosságot vetni és lehető gazdag anyagot gyűjtve individualis tényekből, tekintet nélkül az angol és német psychologusok abstract megkülönböztetéseire, von következtetést a képzettáristás feltételeire.

Francis Galton figyelmeztetett legelőször arra, hogy e téren is statistikus adatokat kellene gyűjteni. Azonban az ő eredményei